

YENİDEN ELE ALINMIŞ TÜRKİYE’NİN DIŞ POLİTİKA ALTERNATİFLERİ (1923-1952)*

Feroz AHMAD**

Çeviren: Süleyman İNAN***

1923’te Milliyetçiler Türkiye Cumhuriyetini ilan ettiğinde, yeni hükümet bir kaç dış politika alternatifini takip etmek zorundaydı. Lozan Antlaşması’nın Cumhuriyetin sınırlarına uluslararası bir resmiyet verdiği doğrudur, fakat yeni devlet kendini Batı Avrupa’dan tamamen ayrılmış buldu. Sadece, kendini bir parya devleti olarak gören Sovyetler Birliği ile yapılan 1921 Anlaşması çok sınırlı diplomatik destek sağladı. Eğer, İtalyan diplomatik belgeleri ciddiye alınırsa, Batı Avrupa başkentlerinde yeni cumhuriyetin çok uzun yaşayıp yaşamayacağına dair şüpheler de vardı. Bazı yabancı gözlemciler, 1925’deki Şeyh Said İsyanı ve bu isyanın yol açtığı krizleri izleyen yıllarda, Ankara’daki rejimin bu krizleri atlatamayabileceğini ve çok kısa bir süre içinde çökebileceğini öne sürüyorlardı. Eylül 1926’da Benito Mussolini ve Sir Austen Chamberlain arasındaki bir toplantıda, iki lider “Türkiye’deki Kemalist rejimin sonuç olarak çökeceğinde ve Anadolu’ya İtalya’nın müdahalesi” konusunda görüş birliğine vardı. Fakat, yine de, İngiliz Dış İşleri Bakanı İngiltere’nin böyle bir müdahaleye ancak çöküş ortaya çıktıktan sonra anlayış gösterebileceklerini söyledi. **Mussolini** şöyle cevap verdi: “O zaman sadece bekleyeceğiz.”¹

Bildiğimiz gibi, **Mussolini**’nin ümitleri hiçbir zaman gerçekleşmedi. Cumhuriyet sadece varlığını sürdürmedi, aynı zamanda geçmişini de kazandı. Fakat, 1930’da bile, Ankara’nın İngiltere elçisi **George Clerk**, İtalya’nın “Türkiye’nin dünya (ekonomik) krizinin altından kalkamayabileceğini ve çökebileceğini hâlâ inandığını” yazıyordu. Böyle bir durumda sadece Batı Avrupa’nın araya girmesiyle Türkiye kurtarılabilirdi.

1920’li yılların sonuna kadar, Türkiye kendine olan güvenini fazlasıyla elde etmişti. Türkiye, Milletler Cemiyeti mandası altında İngiltere’nin kontrolünde Irak’a Musul’un bırakılması ile kendisiyle uzlaşmıştı ve bir sonuç olarak bütün jeopolitiği değişmişti. Dış İşleri Bakanına kalırsa, Yakın Doğunun sınırları geri

*Bu bildiri, 10-12 Aralık 1998 ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi’nde düzenlenen “Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyetinin 75 Yılına Toplu Bakış” uluslararası kongresinde sunulmuştur. Bu çalışmada o günden bugüne tercümesi yapılmayan bu bildirinin geniş bir özeti sunulmaktadır.

** Prof.Dr., Massachusetts Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi. (şimdilerde İstanbul Yeditepe Üniversitesinde)

*** Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Öğretim Üyesi.

¹ Dilek Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey: economics & foreign strategeies in an uncertain world, 1929-1939*, Leiden & New York, 1998, p.140. Hatta, 1919 ve 1924 yılları arasında İngiltere’nin Dış İşleri Bakanlığını yapmış olan Lord Curzon, Ankara’nın yeni Türkiye’nin “daimi” başkenti olarak devam edemeyebileceğini inandırmıştı. Bakınız, Sir George Rendel, *The Sword and the Olive: recollections of diplomacy and foreign service 1913-1953*, London, 1957, s.67.

alınmaz bir şekilde değişmişti. Yakın Doğu, artık eski Osmanlı İmparatorluğunun Arap eyaletlerini veya İran'ı kapsamıyordu. Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüşdü (Aras) Bey'e göre, Yakın Doğu, şimdi "Balkanlar ve Türkiye idi; Türkiye'nin sınırları Yakın Doğu bölgesinin doğuya ait sınırlarını oluşturmaktaydı. İran (Pers), Rusya, Irak ve Afganistan *Orta Doğu* ve onun doğusundaki her yer ise *Uzak Doğu*'ydu. Türkiye şimdi bir batılı güçtür. Artık Türkiye'de, Balkanlardaki bir köylünün ölümü, Afganistan'daki bir kralın ölümünden daha fazla önemlidir." O'na göre, "*Türkiye için Balkan Sorunu mevcut değildir; Balkan sorunu da Akdeniz sorunu olmuştur.*"²

Türkiye, bu arada, tarihinde birçok kez savaştığı ve geleneksel düşman olarak gördüğü Sovyetler Birliği ile imzaladığı anlaşmalarla diplomatik bir devrim yaptı. M. Kemal Paşa döneminde Moskova ile ilişkiler, Ankara'nın dış politikasının temeli oldu ve en azından 1938'de Atatürk'ün ölümüne kadar böyle devam etti. Atatürk'ün hep yanında bulunan, gazeteci F.Rıfki Atay'a göre, Atatürk, Türkiye ve Rusya'nın bir daha düşman olmalarını istemedi.³ Buna rağmen, Moskova ile olan ilişki ideolojiye değil, pragmatik bir düşünceye dayandı. Atatürk'ün komünizme bir sempatisi yoktu ve bu yüzden Anadolu'da bunun etkisini yok etmek için tedbirler aldı.

1925'te Türk-Sovyet Antlaşması ile sağlanan güvenlik ile Ankara hem kendi milli çıkarlarını kollar, hem de diktatörlerin güçlü olduğu bir dönemde böylece yer almamış görünen etik anlayışıyla bağımsız bir dış politika takip edebilirdi. Ankara, kendi güvenliğine tehdidin Faşist İtalya'dan geldiğini anladı. Çünkü, lideri B. Mussoluni Asya ve Afrika'da Roma İmparatorluğunun yeniden kuracağını ve Akdeniz'in bir İtalyan denizi olduğunu çok zamandır söylüyordu. Ankara, bu gibi hak iddialarını çok ciddiye aldı. Çünkü, İtalya Anadolu'daki emellerini hiçbir zaman gizlememişti. Ayrıca, İtalya, 1912'den beri, Batı Anadolu kıyılarına yakın On İki Adaların işgaliyle, onları bölgede genişlemek için bir üs olarak geliştiriyordu. Bu yüzden, Türkiye İtalya'ya kaşı durumunu güçlendiren bir politika takip etti.

Atatürk'ün ölümünden sonra ve özellikle 1939 Ağustos'unda Nazi-Sovyet Paktı'nın imzalanmasından sonra, Selim Diringil bize, Ankara'nın "*dış politikasındaki yöneliminin şimdi yeni bir döneme girdiğini*"⁴ söyler. Atatürk'ün dış politikasının esası olan Moskova ile ilişkiler artık soğumuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ortam ise Türk-Sovyet ilişkilerini büsbütün değiştirecekti. Yerleşmiş yorumlar bize, Sovyet toprak taleplerinin bu ilişkileri zehirlediğini, Türkiye'yi Batı desteğini aramaya zorladığını ve böylece Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin aktif olarak yer aldığını gösterir. Bununla beraber, ABD'nin arşiv belgelerine dayalı son Amerikan incelemeleri, hiç Sovyet "taleplerinin" olmadığını, sadece, 1925 Türk-Sovyet Rusya dostluk anlaşmasını

² Joseph Grew, *Turbulent Era*, c.ii, Boston, 1952, s.753. Grew'in Tevfik Rüşdü Bey'le görüşmesi 14 Ocak 1928'de gerçekleşti.

³ Falih Rıfki Atay, *İnanç*, İstanbul, 1965, s.21. Bakınız, Bülent Gökay, "*Turkish Settlement ad the Caucasus 1918-20*", Sylvia Kedourie (ed.), *Turkey, Identity, Democracy, Politics*, London, 1996, s.45-76. Diplomatik devrimin gerçekleşmesi bu kararın temel çıkış noktasıydı.

⁴ Selim Diringil, *Turkish foreign Policy during the Second World War*, Cambridge, 1989, s.85-86.

yeniden görüşmek için, yalnız “şartlar” ve “tekliflerinin” olduğunu ileri sürerler. (*Talepler ile teklifler arasında bir fark vardır*) Hatta Dışişleri Bakanı Hasan Saka “Türk topraklarına dayanan açık hiçbir talep yoktur” yazısını gördüğünde iç geçirerek rahat bir nefes almıştı.⁵

Amerikan belgeleri, Ankara ve Washington’un, tekliflerinin reddedilmesinden sonra Sovyetlerin askeri bir harekete doğru bir eğiliminin olmadığını gösterdiği için, “Türkiye’nin durumunda paniğe yol açacak hiçbir sebep olmadığını” anladıklarını ortaya koyar. Yine de, Moskova ABD’nin Avrupa’ya taahhütlerini sürdürmek konusundaki kararlılığını denemek için, sert bir “sinir savaşına” girdi. Moskova’ya kalırsa, Truman yönetimi, Senato ve Kongreye rağmen, yeniden silahlanma programını zorlamak için “yapay krizler” kullanmıştı. Washington’da ise Sovyetlere ilişkin iki düşünce ekolü vardı. *Hükümet*, Sovyetlerin meydan okumasını, esas olarak politik ve ekonomik olarak görmekteydi ve bu yüzden Sovyet tehdidini politik ve ekonomik yöntemlerle çözmenin en iyi yol olduğunu düşünmekteydi. Diğer yandan, *Pentagon*, Sovyet tehdidini müttefikler sisteminin ilki olan NATO tarafından özellikle askeri olarak karşılanabileceği görüşündeydi. Sonunda, Pentagon’un görüşü Türkiye konusunda üstün geldi.

Bununla beraber, Batı taraftarı ve bu yüzden Sovyet karşıtı politikayı benimseyen siyasetçileri Türkiye’de teşvik eden iç faktörler de vardı. Bu politika, CHP ve DP olarak iki-partili destek bulmuştu. Çünkü, her iki parti de, Türkiye’nin ekonomisinin ve toplumunun, büyük sermaye birikiminin ülkeye girmesiyle gelişmesinin ve çağdaşlaşmasının en iyi yol olduğunu kanaat getirmişlerdi. Hükümet, böyle bir sermayeyi elde etmede ekonomisi yeteri kadar güçlü olmadığı için, ABD’ye dönmeye karar verdi. Zaten, ABD, Türkiye’nin Amerika’nın liderliğindeki Soğuk Savaşa tam içtenliği ile katılırsa, Washington’un daha yakın davranabileceğine inanmıştı. Hesapları yanlışsıydı ve Truman Doktrini ve Marshall Planı böyle bir yönelimde ilk adımlar oldu. NATO’ya üyelik ise son adım olacaktı.

Yine de, ABD, NATO’ya katılmanın zor olduğunu gösterdi. Ankara, Amerika’dan Batı ve Sovyetler arasındaki bir savaşta Türkiye’yi savunabileceğine dair bir garanti istedi. Fakat, ABD böyle bir taahhüt vermekten kaçındı. ABD Savunma Bakanlığı, *Kafkasya, Karadeniz ve Boğazlar* bölgesi boyunca üç taraflı bir saldırıyı önlemek için hızlı bir şekilde modernize ettiği Türkiye’nin silahlı kuvvetlerini kullanacağı için memnundu. 1948 yılının sonuna kadar Washington, “Türkiye’de askerî üsler kurma düşüncesini çıkarına uygun buldu.”⁶

⁵ Chester Pach, *Arming the Free World: The Origins of the United States Military Program, 1945-1950* Chapel Hill and London, 1991, s.955ff and 255, n.26. Pach, 7 Ağustos 1946’daki notunda Sovyetlerin Montrö Sözleşmesini yeniden gözden geçirmelerini teklif ettiklerini ve Türk boğazları için yeni bir rejimi savunduklarını, söyler. (vurgular ilave edildi) Soğuk Savaş boyunca yazan ender diplomatik tarihçilerden biri olan Lawrence Wittner (*American Intervention in Greece, 1943-1949*, New York, 1982, s.55) adlı eserinde, Sovyetlerin taleplerinin hiç olmadığını, sadece tekliflerinin olduğunu belirtir. “Ruslar, Çanakkale’nin Rusya ve Türkiye’nin ortak olarak savunmasına izin vermek için Montrö Sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesini teklif etmişlerdi” diye yazar.

⁶ Lawrence Wittner, a.g.e., s.100-101; George Kennan, *Memoirs, 1925-1950*, Bantam Books edition, New York, 1969, s.316-317.

İnönü'nün hükümeti, askeri ve ekonomik yardımdan daha çok bir müttefik olarak ABD'nin taahhüdünü istedi. Cumhurbaşkanı İnönü, Truman'a bir mektup yazdı ve *"Türkiye'ye saldırı olursa bizi terketmeyeceğinizin güvencelerini"* elde etmeye çalıştı. Truman, muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı Orta Doğu'nun savunmasında Türkiye'nin aktif olarak katılmasını ümit vermeye dair düşüncesini sürdürmesine rağmen, böyle bir güvenceyi vermeyi reddetti. Ankara, Washington'un bu olumsuz tutumuna karşılık, Batı ve Sovyet Rusya arasındaki büyük çekişmede "tarafsızlık alternatifini" düşünmeye başladı. Bu alternatif, Üçüncü Dünyanın yeni ortaya çıkan ülkeleri arasında birkaç yıl sonra popüler olacak olan bir alternatifti. Türk diplomatları, Amerikalı yetkilerle karşılaştıklarında bu ihtimali ima etmeye başladılar. Bu durum, Nisan 1949'da Dış İşleri Bakanı Necmettin Sadak Washington'a ziyaret ettiğinde açıklığa kavuştu. O'nun ABD Hükümet Sözcüsü Dean Acheson ile yaptığı görüşmeyi, Melvyn Leffler şöyle anlatır:

"Acheson O'nun tutumuyla sarsıldı. Sadak sordu: Barış zamanında ABD'nin yardımı ile beraber Türkiye tarafından askeri hazırlıklar yapıldı. Eğer savaş patlak verirse, ABD Türkiye'nin savunması için söz vermeyecekse neden böyle riskler alması gerekiyordu. II. Dünya Savaşı boyunca yapmış oldukları gibi, eğer Sovyetler Türkiye ile bir savaşa girmekten hâlâ kaçınıyorsa neden Kremlin'i provoke etsindi?"

Bu bakış, çok mantıklıydı.(Leffler, kendisi böyle yazıyor) *Diplomatlar ve askeri yetkililer Türkiye'nin tarafsızlık pozisyonu aramasından korktu. O vakit ABD, Türkiye'deki kendi çıkarları için sermaye yardımı yapması mümkün olamazdı. (Acheson ve Truman) askeri sorumluluk almaksızın stratejik avantajı tercih etti. Fakat, O'nlara Türkiye'nin müttefikliğini sahip olmanın gerekliliğine inandı. Böylece Türkiye hatırı sayılır pazarlıklı bir durum elde etti."*⁷

Türkiye'nin "hatırı sayılır pazarlıklı durumu", Washington'un Ankara'ya herhangi bir ayrıcalık kazandırma konusunda yetersiz kaldığını gösterdi. CHP Hükümeti müzakerelerde ilerleme göstermedi. 1950 Mayıs'ında güçlü bir şekilde iktidara gelen, Demokrat'larda aynı politikayı sürdürdü ve onların teşebbüsleri ciddi bir şekilde ele alınmadı ve her ikisi de Leffler'in belirttiği gibi *"Türkleri incitti"*.

*"Onlar, Kore'ye savaşmak için askeri birlikler gönderiyorlardı. Onlar, Komünist totalitarizmin durdurulması ve savunmasında rol alıyorlardı. Neden, incitici böyle bir duruma maruz bırakılmışlardı. Eğer, ABD resmi açıklama ile korunmalarına ilişkin garanti vermeyecekse, neden, barış zamanında Boğazlar bölgesine mayın döşemek için ABD'nin isteklerine evet demişlerdi ve neden savaş zamanında hava üslerini kullanmaya ABD'ye izin veren taahhütleri yerine getirmişlerdi."*⁸

George Mc Ghee Türkiye'ye elçi olarak kabul edildikten kısa bir süre sonra Şubat 1951'de Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı gördü. Bayar, mevcut ortaklıkla ilgili

⁷ Melvyn Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War*, Stanford, 1992, s.289.

⁸ Melvyn Leffler, *a.g.e.*, s.289-290.

kendi kişisel memnuniyetsizliğini açıkça ifade etti. Eğer, Türkiye NATO'ya kabul edilmezse, Bayar Soğuk Savaşta Türkiye'nin yönelimini takdir edebileceklerini söyledi. Mc Ghee, hükümet sözcüsü Acheson'a şöyle telgraf çekti: *“Her zaman güçlü bir temel çekiciliği olacak olan tarafsızlık politikasına Türkiye'nin yönelebileceğini inanmak için bir neden vardır. Taahhütleri Türkiye'ye gösterene kadar, Türkiye'nin kendisine saldırı olmadıkça savaş ilan edeceğinin teminatı yoktur.”*

Bayar'ın tarafsızlık tehdidi, arzu edilen etkiyi yaptı. Avrupa'nın muhalefetine rağmen, hem Türkiye hem de Yunanistan Şubat 1952'de NATO'ya tam üye oldu. Türkiye NATO'ya girdiğinde diğer bütün dış politika seçeneklerini terketti ve örgüte tamamıyla bağlandı. Atatürk'ün, Rusya ve Türkiye'nin eskisi gibi düşman olmalarını istemeyen politikası terkedildi. Böylece, Türkiye'nin “artık” Orta Doğu'nun bir parçası olduğu şeklindeki Kemalist jeo-stratejik düşünce önem kazandı. NATO içinde, Türkiye Batı ve Orta Doğu arasında “bir köprü” rolünü üstlendi. Bu rol, 1955 Bağdat Paketi düzeniyle kurumsallaştı.

1964 Johnson Mektubu'na⁹ kadar, Türkiye'nin dış politika mimarları Batı ittifakının Amerika liderliğindeki politikalarını tamamen yapmayı sürdürdü. Mektubun şokundan sonra alternatifleri yeniden değerlendirme gereği vardı. Türkiye kendisini Washington'dan ayırmayı denedi ve Avrupa ile bir denge kurdu. Aynı zamanda, Ankara, Birleşmiş Milletler'deki bağlantısızlar dünyasının desteğini kazanmayı amaçlayan çok farklı dış politikasını kesin bir şekilde ifade etmeye başladı. Esasen, Türkiye bu politikasını 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar sürdürdü. O zamandan beri, Türkiye çok karmaşık bir dünyanın gereklerini karşılamak için yeni politikalarını ifade etmekle uğraşmaktadır.

⁹ ABD Başkanı Johnson, dönemin Başbakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta, Türkiye'nin Kıbrıs'a yapmayı düşündüğü müdahalede NATO'nun silahlarını kullanamayacağını ve ayrıca NATO müttefiklerinin rızası olmadan yapılacak bir hareket sonucu, Sovyet Rusya müdahale ederse, Türkiye'nin korunması işinin tartışma götürüleceğini bildirmişti. Bu mektup, iki ülke arasındaki ilişkileri ciddi bir biçimde sarsacaktı. (Çevirenin notu)